

УДК 378

ІННОВАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ШКІЛЬНІЙ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧІЙ ОСВІТІ ЯК ЗМІСТОВА КОМПОНЕНТА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анна Старєва

У центрі уваги автора – висвітлення суті й змісту феномена інновацій та необхідності наповнення змістової компоненти підготовки вчителя до професійної діяльності питаннями інноваційних процесів у шкільній суспільствознавчій освіті.

Ключові слова: інновації, інноваційні процеси в шкільній суспільствознавчій освіті, підготовка вчителя-суспільствознавця.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ШКОЛЬНОМ ОБЩЕСТВОВЕДЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ КАК СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ КОМПОНЕНТА ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Анна Старєва

В центре внимания автора – освещение сути и содержания феномена инноваций и необходимости наполнения содержательной компоненты подготовки учителя к профессиональной деятельности вопросами инновационных процессов в школьном обществоведческом образовании.

Ключевые слова: инновации, инновационные процессы в школьном обществоведческом образовании, подготовка учителя-обществоведа.

INNOVATIVE PROCESSES IN THE SCHOOL SOCIAL SCIENCE EDUCATION AS A SEMANTIC COMPONENT OF TEACHER TRAINING FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES

Anna Staryeva

The author focuses on the nature and content of the phenomenon of innovation and the need of filling the semantic components of teacher training for professional activities in innovative processes in school social science education.

Key words: innovation, innovative processes in school social science education, training a social science teacher.

Актуальність теми. Соціально-економічні перетворення, що відбуваються в українському суспільстві, створюють нові можливості для реформування освіти на основі гуманізації. В Україні затребуваний учитель, який може жити та працювати в нових, постійно змінних умовах, котрий не тільки знає предмет і методику його викладання, але й є розвинутою особистістю з гнучким світоглядом та неупередженим, поважливим сприйняттям світу дитини, її інтересів, цінностей.

Уходження до спільноти країн-учасників Болонського процесу, перехід на нові державні освітні стандарти вимагають від вищої школи вдосконалення підготовки вчителя, підвищення його професійної кваліфікації, становлення його як компетентного фахівця, який швидко реагує на інноваційні процеси в освіті й зокрема в освітній галузі «Суспільствознавство».

Метою статті стало висвітлення суті й змісту феномена інновацій та необхідності наповнення змістової

компоненти підготовки вчителя до професійної діяльності питаннями інноваційних процесів у шкільній суспільствознавчій освіті.

Перш ніж визначитися з інноваціями в шкільній суспільствознавчій освіті, потрібно проаналізувати проблему «інновації» як нормативно-педагогічної категорії, отже, й системно пов'язаних із нею наукових понять: «інноваційна освітня діяльність», «інноваційні освітні процеси», «об'єкти» і «суб'єкти» інноваційної діяльності», «принципи інноваційної діяльності», «інноваційна культура», «інноваційні підходи», «інноваційний розвиток», «інноваційна освітня готовність», «інноваційна освітня компетентність» та деяких інших.

У загальновизнаному тлумаченні «інновація» означає «нововведення; інновація освіти» [4].

Із позиції філології головними в понятті «інновації» є «зміна», «оновлення», «розвиток», «удосконалення», «збагачення», сутнісною основою яких виступають процеси та діяльність, що, у свою чергу, забезпечує «реалізацію новизни» – тобто «нововведення».

Положення «Про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності» освітні інновації тлумачить як уперше створені, удосконалені або застосовані освітні, дидактичні, виховні, управлінські системи, їх компоненти, що суттєво поліпшують результати освітньої діяльності» [17].

Закон України «Про інноваційну діяльність» дає визначення термінам **інновації**, уживаючи його в значенні як «новостворені (застосовані) і (або) удосконалені конкурентоздатні технології, ..., послуги, а також ... рішення ..., що істотно поліпшують структуру та якість ... соціальної сфери» та «інноваційна діяльність – діяльність,

що спрямована на використання ... результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних... послуг» (Ст. 1). **Об'єктами інноваційної діяльності** Законом визнаються «інноваційні програми, проекти, нові знання та інтелектуальні продукти, процеси, організаційні рішення, що істотно поліпшують структуру і якість соціальної сфери» (Ст. 4). **Суб'єктами інноваційної діяльності** можуть бути особи, ... які «провадять в Україні інноваційну діяльність і (або) залучають майнові та інтелектуальні цінності ... в реалізацію в Україні інноваційних проектів» (Ст. 5) [9].

Складовою інноваційного потенціалу майбутнього фахівця є **інноваційна культура**, що характеризує його рівень освітньої, загальнокультурної, соціально-психологічної підготовки, готовність його до сприйняття і творчого втілення в життя ідеї розвитку України на інноваційних засадах (Ст. 2) [9].

Аналізу понять, пов'язаних із терміном «інновація», присвячені численні дослідження вітчизняних і закордонних учених: К. Баханова, І. Гавриш, Л. Даниленко, Н. Клокар, В. Кременя, О. Остапчук, М. Поташника, Л. Подимової, В. Сластьоніна, Г. Сиротенка, В. Слободчикова, Т. Шамової та багатьох інших.

Попри всі відмінності в науковому визначенні загальної термінології щодо «інновації», авторська позиція полягає в тому, що **інновацію** варто розглядати як реалізоване нововведення в освіті: у методологічних підходах; цільових установках; змісті, засобах, методах, прийомах і формах навчальної діяльності та виховання особистості; в управлінні навчально-виховним процесом, а також в організаційній структурі закладів освіти, що суттєво підвищує якість, ефективність та

результативність освіти.

Для забезпечення максимально ефективного результату в підвищенні якості освіти необхідно враховувати базові ознаки інновацій, що містять:

- рівень новизни (абсолютна, відносна, умовна, часткова);
- інноваційний потенціал (радикальний, комбінований, модифікований);
- інноваційні процеси (основні цілі, тривалість проведення, вартість, інвестиції, ризики);
- рівень розроблення та поширення нововведення.

Саме ці характерні ознаки й покладені в основу більшості їх класифікацій.

Важливе значення для розуміння освіти має *принцип розвитку*, котрий фіксує процес змін, унаслідок чого виникає якісно нове буття й освіта постає як система, що розвивається (В. Андрущенко) [14]. Нові соціокультурні вимоги до освіти вчителя диктують багато завдань, серед яких важливе місце займає формування людини інноваційного мислення, інноваційного типу культури, здатної до інноваційного типу діяльності, конкуренто-спроможної, мобільної (В. Кре-мень) [14].

Сучасний освітній простір складається з двох типів педагогічних процесів – *інноваційних* і *традиційних*.

Педагогічна інновація – це теоретично обґрунтоване, ціле-спрямоване та практико-орієнтоване нововведення.

Реформа освіти в Україні й упровадження будь-яких педагогічних інновацій залежать від галузевого Міністерства, місцевих органів освіти, керівників усіх типів навчальних закладів, учителів загальноосвітніх навчальних закладів, ліцеїв, коледжів, викладачів ПТНЗ, ВНЗ.

Новизна будь-якої інновації

відносна як у власному значенні, так і в часовому (історичному) просторі. Те, що нове для одного вчителя, може бути відомим для іншого. Новизна завжди носить конкретно-історичний характер. Народжуючись у конкретний час, прогресивно вирішуючи завдання конкретно-історичного етапу, нововведення може швидко стати надбанням багатьох, нормою, загальноприйнятою масовою практикою, або застаріти, стати гальмом розвитку в більш пізній час.

Усі інноваційні процеси не можуть не враховувати традиції, особливості передачі знань, шанобливого ставлення до них, їх збереження та діяльності, що розгортається на основі вже отриманих знань. Коли мова йде про сучасний етап розвитку освіти, до уваги мають братися економіка, політика, соціум, культура, розвиток науки й техніки.

Світ і суспільство не стоять на місці й традиційна технологія навчання (від знань до вмінь), заснована на логіці науки, повинна бути доповнена новими технологіями, побудованими на закономірностях пізнавальної діяльності. Головною фігурою в навчальному процесі стає учень, який виступає не як об'єкт, а як суб'єкт навчання [1].

В умовах нової парадигми спрямованості навчального процесу на розвиток особистості дитини, провідними технологіями стають *особистісно орієнтовані*, які націлені на формування нового типу мислення вчителя і відповідно – оволодіння ним комплексними вміннями щодо організації навчального процесу на технологічній основі, та *компетентнісні*, направлені на формування в учня системи певних компетенцій, що дозволяють швидко адаптуватися та самореалізуватися в суспільстві. Нові технології спрямовані на практичну реалізацію психолого-педагогічних умов, оптимально адаптованих до

взаємодії педагога й учнів та взаємодії самих учнів.

Дидактичні характеристики цих інноваційних технологій складаються з таких особливостей навчально-виховного процесу, як:

- компетентнісної структури побудови уроку;
- проблемного подання навчальної інформації;
- варіативності в підході до навчальних можливостей учнів;
- диференційованого управління навчальною діяльністю;
- демократичних форм (діалогових і фасилітаційних) організації навчального процесу [16].

Елементи предметних компетентностей учнів із суспільствознавчих дисциплін наскрізно формуються на трьох ступенях шкільного навчання: у початковій, базовій, повній школі. Предметні (історичні, правові, економічні) компетентності завдяки предметам (історії, правознавству, економіці) і засобам їх основних змістових ліній (людина в суспільно-політичній, соціальній, правовій, економічній та культурно-духовній сферах) інтегруються в галузеву (суспільствознавчу) компетентність. Тому при проектуванні процесу формування суспільствознавчої компетентності учня вчителю необхідно:

1. проаналізувати типи учнівських компетентностей за державними стандартами в загальній ієрархії (ключова, галузева, предметна компетентність);
2. визначити зміст поняття «суспільствознавча компетентність», її складові (предметні компетентності);
3. визначити зміст предметної (історичної, правової, економічної) компетентності за роками навчання;

4. установити, які знання, уміння, навички та способи діяльності формуються відповідною темою курсу (історія, правознавство, економіка);

5. сформуванню знань, діяльнісних, соціально-практичних, аксіологічних складові предметної компетентності як процесуальний фундамент для інтегрування в суспільствознавчу компетентність.

Доля інновації напряму залежить від ставлення до неї суб'єкта: Суб'єкт інновації розглядається нами як особистість, яка володіє певними відповідними новими знаннями, активна, творча, здатна приймати самостійні рішення, з високими характеристиками мобільності, дієвості, комунікативності, відповідальності й саморегуляції.

Інноваційна особистість педагога-суспільствознавця характеризується: знаннями про людину, суспільство та механізми їх розвитку і взаємодії; розвинутою творчою уявою; стійкою системою знань, що розкривають сутність, структуру та види інноваційної діяльності; цілеспрямованим генеруванням нових нестандартних ідей із використанням інтелектуальних можливостей і механізмів самоактуалізації; володінням психолого-педагогічними знаннями про освоєння та впровадження інноваційних процесів у систему освіти, спеціальними методами, прийомами і засобами, використання яких дає змогу активно включатися в інноваційну педагогічну діяльність; зорієнтованістю на створення власних розробок, методик, інноваційну діяльність; готовністю до подолання інерції мислення, стереотипів поведінки тощо [8].

Педагогічні нововведення потребують від суб'єкта: розрахунку сил із

урахуванням труднощів, несподіваностей; здатності до організації часу; програмування майбутньої професійної діяльності; прогностичних компетенцій (передбачення подій); здатності встановлювати режими активності й пасивності, ритми праці та життєдіяльності [13].

Педагогічні нововведення потребують від учителя суспільствознавчих дисциплін наявності творчого стилю та інноваційної компетентності.

До *системоутворюючих особливостей* творчого стилю діяльності майбутнього вчителя науковці відносять такі якості, як: здатність бачити проблеми, самостійність суджень, оригінальність мислення, легкість асоціювання, антиконформізм мислення, легкість генерації ідей, критичність мислення, здатність переносити знання й уміння в нові ситуації, готовність пам'яті до напруженої роботи [5].

Інноваційна компетентність учителя-суспільствознавця містить у собі сукупність спеціальних теоретичних знань із педагогічної інноватики й теорії предмета викладання, його сучасних зарубіжних і вітчизняних концепцій, інноваційної технологічної та методичної діяльності, уміння конструювати, моделювати навчальний простір учня в суспільнозначущому сенсі; ціннісного професійного практичного досвіду впровадження інновацій.

Інноваційне спрямування особистості вчителя-суспільствознавця – цінності, що складають внутрішню основу готовності педагога до інноваційної професійно-педагогічної діяльності, система індивідуально значущих та індивідуально ціннісних прагнень, ідеалів, переконань, поглядів, позицій на сучасне викладання предмета.

Готовність до інноваційної діяльності – особистісні властивості, що забезпечують виконання інноваційної педагогічної діяльності та

характеризуються умотивованістю педагогічних працівників у створенні, засвоєнні та розповсюдженні освітніх інновацій.

Інноваційна активність – цілеспрямована діяльність педагога щодо створення та реалізації інновацій.

Цілісне усвідомлення **інноваційних процесів** потребує розкриття провідних тенденцій, закономірностей та протиріч в їх розвитку.

У науці виділяють **чотири закони інноваційних процесів**:

1. *Закон незворотної дестабілізації педагогічного інноваційного середовища* обов'язково вносить в систему освіти деструктивні зміни, порушує цілісні уявлення про педагогічний процес, чим спричиняє певну дискусійність у систему поглядів на цю інновацію. Чим значиміше педагогічна інновація, тим сильнішу вона вносить дестабілізацію (теоретичну, практичну, комунікативну тощо). Прикладом такої інновації є перехід на 12-бальну систему оцінювання.

2. *Закон фінальної реалізації інноваційного процесу* означає, що цей процес, якщо він життєздатний, повинен обов'язково реалізуватися. Наприклад: особистісно орієнтований підхід у шкільній історичній та суспільствознавчій освіті має на своєму шляху ряд перепон, що стосуються насамперед відповідного матеріального оснащення навчального процесу, скорочення наповнюваності класів, але, незважаючи на це, він поступово утверджується.

3. *Закон стереотипізації педагогічних інновацій* полягає в тому, що кожна педагогічна інновація з часом перетворюється з інноваційної в стереотипну й гальмує інші нововведення. Прикладом є еволюція навчальних шкільних програм, де до цього часу зміст навчального матеріалу

є «заручником» (завантаженість фактажем, зайва теоретизація змісту) двох підходів: *традиційного* – знаннєво орієнтованого та *інноваційного* – особистісно орієнтованого [16].

4. *Закон циклічної повторювальності* означає повернення педагогічних інновацій в інших умовах. Прикладом може слугувати повернення сучасної школи до лабораторно-бригадних, дослідницьких методів роботи на етапі впровадження в навчальний процес суспільствознавчої галузі проектної та дослідницької технології.

У педагогічній практиці виділяють два типи інноваційних процесів.

Перший – глибинні, системні інновації, що є продуктом осмисленої, цілеспрямованої науково-педагогічної діяльності (створення закладів нового типу, уведення профільності навчання тощо).

Другий – стихійні інновації, у основному емпіричного характеру, у результаті ситуативних вимог. Вони потребують від учителя опори на особисту інтуїцію, використання експромтів, інноваційні рішення, миттєві дії.

Науковці виділяють три блоки у структурі інноваційних процесів у системі освіти, що мають стати предметом вивчення студентів/слухачів курсів у системі вищої педагогічної освіти.

Перший – створення нового в педагогіці. У цьому блоці аналізується категоріальне поле теорії нового в педагогіці (нововведення в педагогіці, їх класифікація, умови створення, критерії новизни, традиції й новаторство, етапи створення нового, новатори), що є предметом вивчення окремої науки – *педагогічної неології*.

Другий – сприйняття, освоєння й оцінка нового (новатори й консерватори в педагогіці, інноваційне середовище,

готовність педагогічної спільноти до сприйняття й оцінки нового явища), що вивчається засобами *педагогічної аксіології*.

Третій – використання й застосування нововведень. Наука, що вивчає закономірності й різновиди цих упроваджень, називається *педагогічною праксеологією*.

Інноваційна діяльність у шкільній освіті – діяльність, що направлена на практичне використання науково-педагогічного результату й інтелектуального потенціалу з метою вдосконалення навчально-виховного процесу середньої школи й підготовки випускника до майбутньої ефективної життєдіяльності. Інновації в освіті сприяють як задоволенню базових потреб учня (фізіологічних, комунікативних, захищеності), так і потреб вищого рівня (отримання певних предметних компетенцій, розвитку духовності, саморозвитку й самореалізації) [6].

Особистісними характеристиками творчого стилю діяльності вважають особливості емоційно-вольової сфери особистості: здатність концентрувати творчі зусилля, наполегливість, здатність до розумного ризику, сміливість і незалежність у судженнях, оптимізм, високий рівень самооцінки, прагнення й потреба до впровадження нового.

Активність позиції студента в процесі навчання, зорієнтованого на інноваційність майбутньої професійної діяльності, полягає в становленні його суб'єктності, тобто усвідомленні того, що він виступає як суб'єкт управління власною діяльністю й поведінкою та інших [5].

Саме тому одним із головних завдань підготовки до майбутньої професійної діяльності повинно стати формування в студентів знань і вмінь самостійно приймати нестандартні,

принципово нові рішення, економічного складу мислення, ділових навичок розв'язання нетипових проблем, лідерства та підприємницьких здібностей. Саме ці професійні характеристики стануть основою для подальшого власного розвитку, самореалізації кожного суб'єкта виробництва [7].

Інноваційна готовність майбутнього вчителя суспільствознавства – це інтегративна його якість, що поєднує в собі сформовану внутрішню потребу до інноваційної педагогічної діяльності в навчально-виховному процесі школи, здатності, знанняву основу (предметну, методичну, технологічну).

Шкільна суспільствознавча освіта покликана не тільки надавати знання та формувати навички для життя в суспільстві, а й сприяти набуттю життєвих ціннісних орієнтацій [12].

Сучасне суспільство потребує від шкільної суспільствознавчої освіти підготовки молоді, що вміє критично мислити, приймати рішення, відповідати на виклики часу, компетентної та мобільної на сучасному ринку праці, уміти співпрацювати, з чіткою громадянською позицією, здатної до самоосвіти, самооцінювання, орієнтації в сучасних інформаційно-комунікаційних технологіях, саморозвитку та навчання протягом життя, ефективно здійснювати майбутню професійну діяльність [2].

Саме ці суспільні й державні орієнтири впливають на характер та зміст нововведень у шкільній суспільствознавчій галузі.

Науковці (К. Баханов, А. Старєва) до інновацій у шкільній галузі «Суспільствознавство» кінця ХХ – початку ХХІ ст. за *процесуальною основою* відносять:

- *методологічні* (побудова шкільних стандартів із дисциплін за компетентнісним [13] та особистісно орієнтованим

принципами навчання [19], зміна акцентів у закономірностях побудови навчального процесу в бік учіння, нові принципи побудови змісту світоглядних дисциплін);

- *структурні* (формування чітких освітніх напрямів суспільствознавчої освіти: історичного, правового, економічного, філософського, етичного, громадянствознавчого, українознавчого);
- *змістові* (у змісті дисциплін суспільствознавчої галузі представлена багатовекторність й інтегративність знань із різних наук: філософії, історії, правознавства, політології, соціології, психології, економіки, етики, естетики, культурології та інших, що у своїй основі повинно сформувати світогляд сучасного громадянина України, Європи, світу);
- *операційно-технологічні* (використання новітніх педагогічних технологій, інтерактивних методів навчання з використанням інформаційних технологій, програмні засоби навчального та наукового призначення, новітні програми, підручники, посібники, методичні матеріали нового покоління (державні та альтернативні), у тому числі – електронні; уведення 12-бальної системи оцінювання учнівських компетенцій, перехід школи на 11-річне навчання, профільну школу й пов'язані з цими явищами розробки й запровадження новітніх дидактичних моделей і технологій профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах) [3];
- *ціннісно-мотиваційні*, викли-

кані зміною парадигми навчання на особистісно орієнтовану (цінності особистості – право на свободу думки, висловлювань, плюралізм думок, зіткнення на уроці різних позицій учнів, авторів підручників; мотиви самопізнання, самовизначення, саморозвитку, самореалізації) [19].

Інновації в суспільствознавчій освіті *за джерелом походження* можна прокласифікувати за такими групами:

Ідеологічні (системні), викликані оновленням свідомості, віяннями часу, є першоосновою решти всіх інновацій: демократичні засади шкільних суспільствознавчих курсів.

Нормативно-адміністративні: рішення, що приймаються керівниками різних рівнів та сприяють ефективному функціонуванню всіх суб'єктів освітньої діяльності (базовий стандарт освіти, навчальні плани та програми суспільствознавчих курсів тощо).

Загальнометодичні: до них відноситься впровадження в шкільну практику нетрадиційних педагогічних технологій, універсальних за своєю природою, оскільки їх використання можливе в будь-якій освітній галузі. *Наприклад*, інтеракція, проектна, дослідницька діяльність тощо.

Внутрішньопредметні: тобто інновації, що реалізуються всередині предмета, зумовлені специфікою його викладання: поява українознавчого, громадянознавчого курсів як варіативних; курсів духовного спрямування за згодою батьків [18].

Інновації в шкільній суспільствознавчій освіті побудовані на певних **принципах**, а саме:

- *розвитку особистісних компетенцій*, тобто спрямованості суспільствознавчих курсів на формування не лише знань,

умінь і навичок, але й учнівських переконань, установок, мотивів, ціннісних орієнтацій та інших особистісних характеристик, де особлива увага повинна приділятися розвиткові критичного і творчого мислення учнів;

- *відкритості*, що включає в себе полікультурність і плюралізм, спрямований на вироблення антидогматичного мислення школярів, здатних сприймати будь-яку нову інформацію без упереджень та з розумінням ставитися до різних поглядів, а також до цінностей, що репрезентують різні світогляди та культури;
- *посидання локального та глобального*, що передбачає взаємозв'язок родового й етнічного, національного та загальнолюдського, індивідуального й суспільного;
- *демократичності*, що означає верховенство прав і свобод у суспільствознавчій освіті, захист та реалізацію індивідуальних і групових інтересів, створення своєрідного соціального простору, у якому учні взаємодіють як автономні індивіди громадянського суспільства;
- *поповнення соціального капіталу*, який будується на засадах довір'я та терпимості індивідів, їх здатності спрямовувати свої солідарні дії на загальне благо [3].

Інновації в суспільствознавчій освіті є показником її реформування – **на рівні методології** (демократизація стосунків основних суб'єктів навчання; особистісно орієнтований та компетентнісний підходи); **на рівні структури** (предметна інтеграція, профільність у старшій школі, збільшення варіативної частини в

старшій школі); **на рівні змісту** (модернізація змісту освітньої галузі згідно із сучасним станом і досягненнями зарубіжної та вітчизняної суспільствознавчої науки, оновлення програм навчальних предметів згідно із запитами суспільства, батьків та учнів, поява нових навчальних курсів); **на рівні дидактики** (технології, методики, проекти, ІКТ, електронні навчальні засоби, мережа Інтернет); **на рівні управління** освітньою системою (можливості освітніх округів, освітніх кластерів [19], нові системи електронного централізованого управ-

ління тощо) та на **рівні послуг** (різні форми дистанційного навчання, додаткові факультативи, клуби, спільноти тощо) [16].

Висновки. Отже, до змістової компоненти підготовки вчителя до професійної діяльності в умовах реформування національної освіти мають увійти умови, зміст і перспективи інноваційних процесів у шкільній суспільствознавчій освіті як умова майбутньої регулятивної роботи педагога на уроках освітньої галузі «Суспільствознавство».

Література

1. Андрущенко В. Інноваційний розвиток освіти в стратегії «українського прориву» / В. Андрущенко // Вища освіта України. – Київ. – 2008. – № 2. – С. 10 – 18.
2. Арцишевський Р. Світоглядна освіта в умовах переходу до інформаційного суспільства / Р. Арцишевський // Шлях освіти. – 2008. – № 1. – С. 6 – 12.
3. Баханов К. О. Теоретико-методичні засади трансформації сучасної шкільної історичної освіти : дис. ... д-ра наук : 13.00.02 – 2007 / Костянтин Олексійович Баханов.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : Перун, 2001. – 1 440 с.
5. Гуржій А. М. Інноваційна діяльність в Україні : монографія / Гуржій А. М., Каракай Ю. В., Петренко З. О., Вавіліна Н. І., Куранда Т. К. – К. : УкрІНТЕІ, 2006. – 152 с.
6. Даниленко Л. І. Модернізація змісту, форм та методів управлінської діяльності директора загальноосвітньої школи : монографія / Л. І. Даниленко. – К. : Логос, 1998. – 140 с.
7. Даниленко Л. І. Управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах : монографія / Л. І. Даниленко. – К. : Міленіум, 2004. – 358 с.
8. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навчальний посібник / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004. – 351 с.
9. Закон України «Про інноваційну діяльність» від 26.12.2002 № 380 IV (380 15).
10. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16 січня 2003 р. № 433-IV.
11. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике : обучение на основе исследования, игры и дискуссии (Анализ зарубежного опыта) / М. В. Кларин. – Рига : НПУ 2Эксперимент», 1995. – 176 с.
12. Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи : Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : «К.І.С.», 2004. – 112 с.
13. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 447 с.
14. Андрущенко В. П. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (друге видання) / Авт. : В. П. Андрущенко, І. Д. Бех, М. І. Бурда та ін. ; редкол. : В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), В. М. Мадзігон (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови) ; за заг. ред. В. Г. Кременя // Нац. акад. пед. наук

України. – К. : Пед. думка, 2011. – 304 с. – Бібліогр. : с.149 – 167. – (До 20-річчя незалежності України).

15. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки (Проект Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки. Офіційне видання. – К. : Видавничий дім «Букрек», 2011. – 32 с.).

16. Оцінювання та відбір педагогічних інновацій : теоретико-прикладний аспект : науково-методичний посібник / За редакцією Л. Даниленко. – К. : Логос, 2001. – 185 с.

17. Положення «Про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності» : Наказ МОН України від 17.11.2000 № 522.

18. Старєва А. М. Історична та суспільствознавча освіта : інноваційні орієнтири / А. М. Старєва // Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, здобувачів, магістрантів, студентів Інституту історії та права Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : Історична освіта : інноваційні аспекти. – Випуск 4. – Миколаїв : МДУ, 2008 – 300 с., С. 8 – 13.

19. Старєва А. М. Методика навчання історії : особистісно орієнтований підхід : навчальний посібник / А. М. Старєва. – Миколаїв : «МОІППО», 2011. – 310 с. – Перевидання.

20. Старєва А. М. Регіональний соціокультурний освітній кластер як організаційна умова вирішення проблеми оптимізації навчальних закладів : Інноваційні технології у професійному розвитку педагогічних працівників та керівників закладів освіти : тези міжнародної науково-практичної конференції (24 – 25 квітня 2012 року, м. Біла Церква) / А. М. Старєва ; за наук. ред. В. В. Олійника (голова), Н. І. Клокар (заступник голови), М. В. Кухарєва, А. Заманова, Н. С. Побірченко, Е. Р. Баграмяна, М. А. Дмитрієвої. – Біла Церква : КОІПОПК, 2012. – 224 с., с. 94 – 95.